

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ЖАМГЫРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

Д 07.23.671 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК:37:378:378.4:94(575.2)

АБДИЕВ ЖЭЭНБЕК СЕЙТАЛИЕВИЧ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮ
СИСТЕМАСЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ТАРЫХЫ (1991-2010-жж.)**

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде аткарылган

Илимий жетекчи: **Абдырахманов Төлөбек Абылович**
тарых илимдеринин доктору, профессор

Расмий оппоненттер: **Ормушев Асан Сулайманович**
тарых илимдеринин доктору, профессор, Эл аралык Кувейт университетинин эл аралык мамилелер жана юриспруденция кафедрасынын профессору, ректордун кеңешчиси

Бедельбаев Аскар Бедельбаевич
тарых илимдеринин кандидаты, улуу илимий кызматкер, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Кыргызстандын тарыхы кафедрасынын профессору

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз – Түрк Манас университетинин гуманитардык факультетинин тарых бөлүмү (720038. Бишкек ш., Жал кичи району)

Диссертациялык иш 2025-жылдын саат 13.00дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Жамгырчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтуна караштуу тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча түзүлгөн Д 07.23.671 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547. Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференциянын шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/072-7sm-mcz-hia>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265-а) илимий китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан: <https://vc.vak.//> таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын 27-февралында таркатылды

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, тарых
илимдеринин доктору**

Карыева А. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Учур тарыхы тастыктагандай ХХІ кылымдын негизги өндүрүш күчү катары адамдын ой-жүгүртүү жөндөмдүүлүгү менен акыл эмгеги болууда. Ушундан улам, дүйнө өлкөлөрүнүн алдындагы эң башкы маселелер катары сапаттуу билим берүү жана анын негизинде жарала турган акыл эмгегин өркүндөтүү белгиленүүдө. Ошондуктан бул маселени ар тараптуу илимий изилдөө менен анын турмушта кеңири колдонулуучу жактарын тактап алып пайдалануу, ал эми терс жактарын четке кагуу дүйнөлүк деңгээлдеги өтө актуалдуу маселе ирэтинде коюлууда.

Ал эми өнүгүү ресурстары чектелүү болгон Кыргызстан үчүн жогорку билимдүү адистерди бүгүнкү замандын ылайыгында даярдоо маселеси актуалдуу экендиги талашсыз. Мындай тарыхый шартты эске алуу менен Кыргыз Республикасынын президенти “Дүйнө жүзүндөгү өнүккөн өлкөлөр бардык иш-аракеттеринде билимге таянуу менен алдыга илгерилеп барат. Мына ошондой кезекте өлкөбүздө билим берүү тармагына өзгөчө басым жасоо зарылдыгын баса белгилеп айтып келем. Мамлекетибиздин негизги ресурсу – интеллектуалдык көрөңгөсү бай, идеялары оргуштаган демилгелүү жаштар. Өлкө жетекчилиги мамлекетти өнүктүрүүгө салым кошом деген жигердүү, демилгелүү, аракетчил, мекенчил жаштардын акыл ресурстарына инвестиция кылуу ийгилигибиздин ачкычы экенин жакшы билебиз” – деп баса белгилеген. Изилденип жаткан маселенин постсоветтик Кыргызстандын тарыхындагы абдан актуалдуу тема экендигин баса көрсөтүп келген дагы бир жагдай – билим берүүнүн, өзгөчө кесиптик жогорку билим берүүнүн өтө маанилүү экенине карабастан каралып жаткан жылдарда ал маселе ар- тараптуу изилдөөгө алынбай келгендиктен анын илимий негиздеги оптималдуу өнүгүү багыттарын сунуштоо зарылчылыгына байланыштуу экендигинде.

Чындыгында, диссертацияда каралып жаткан мезгил аралыгында Кыргызстандын билим берүү системасы өлкөнүн башка сфераларынан айырмаланып өтө көп жолу реформаланган. Бул жылдары бир нече министрлер алмашып, болжол менен ар кандай өңүттөгү, маанидеги, деңгээлдеги жана мүнөздөгү көптөгөн реформалар жасалган. Натыйжада, билим берүү тармагы кээбир жаңылыктарга жана жетишкендиктерге ээ болгон. Айрым көрсөткүчтөр боюнча чөлкөмдүк жана дүйнөлүк деңгээлдеги жетишкендиктер да болгон. Бирок Кыргызстандын билим берүүсү, анын ичинде кесиптик жогорку билим берүү тармагында олуттуу жетишпестиктер кездешет. Натыйжада, бул сфера ХХ кылымдын 90-жылдарында кандай абал, мүнөз жана багытта иштеп келсе ХХІ кылымдын башында деле олуттуу өзгөрүүлөрсүз эскиче кала берген. Муну менен жогорку окуу жайларды өнүктүрө турган негизги базасы, бүгүнкү замандын талабына ылайыкташтырууга, өнүгүүгө муктаж. Азыркы учурда өлкөнүн баардык тармактары олуттуу реформалык кыймылга келип, коом өзгөрүп жатканда биз изилдөөгө алган маселе дагы андан артта калбаш керек. Ошондуктан, бул маселе Кыргызстандын коомдук илимдеринин, ошонун

ичинде тарых илиминин алдындагы учурдагы актуалдуу маселелерден экени талашсыз.

Диссертациянын темасы ири илимий багыттар, программалар жана негизги илимий иштер менен байланышы. Диссертациялык иш демилгелүү эмгек болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты 1991-2010-жылдардагы Кыргызстандын рыноктук шартка өтүшүнө байланыштуу анын жогорку окуу жайларынын экономикалык тарыхын изилдөө болуп эсептелет. Алдыга коюлган изилдөөнүн максатына жетүү үчүн темада камтылган баардык маселелерди терең жана кеңири ачып берүүгө байланышкан төмөнкүдөй **милдеттер** коюлган:

1. диссертациялык иштин илимий жактан негиздүү жана ынандуу болушу үчүн маселени изилдөөнүн теориялык концепцияларын оптималдуу аныктоо, аларды чыгармачылык менен колдонуу;

2. изилдөөчүлүк аракеттердин талаптагыдай жүрүшүнө жана изилдөөнүн жыйынтыктарынын негиздүүлүгүнө тема боюнча мурда жарык көргөн илимий эмгектерди тыкыр изилдөө, аларга объективдүү баа берүү менен пайдалануу шарт;

3. илимий иштин максатына жетүүдө изилдөөнүн объектиси менен предметин туура жана так аныктап алып, алардын айланасында предметтүү изилдөөлөрдү жүргүзүү маанилүү шарт;

4. диссертацияны ийгиликтүү аткарууда жана анын натыйжаларын илимий негиздүүлүк менен сунуштоодо изилдөөнүн методологиясын туура тандап алуу, аларды оптималдуу колдоно билүү талап кылынат. Ал эми изилдөөнүн булактык базасынын кенендиги жана маанилүүлүгү аларды пайдалана билүү жөндөмдүүлүк иштин илимий сапатын камсыздайт;

5. постсоветтик Кыргызстандын жогорку билим берүү системасын каржылоону чукул реформалоо тарыхын кароодо эң оболу бул иштин нормативдик-юридикалык жана саясий-директивалык негиздерин изилдеп, иргеп, анализдеп туруп колдонуу зарыл;

6. эмгектин негизги бөлүгү менен изилдөөнүн маанилүү багыты катары бул жылдары Кыргызстандын жогорку билим берүү системасына киргизилген мамлекеттик-жеке менчик жана мамлекеттик-чет өлкөлүк (мамлекет) каржылоо тарыхын изилдөө шарт;

7. Кыргызстандын жогорку билим берүү системасында жеке менчиктик жана чет өлкөлүк жеке менчиктик каржылоодогу жогорку окуу жайлардын пайда болушу өзгөчө маанидеги тарыхый феномендерден болгондуктан булардын экономикалык тарыхы өзгөчө изилдөөгө татыйт;

8. Тарыхый фактыларга таянуу менен илимий-теориялык негизде жыйынтыкталган диссертациянын корутундусу жасалыш керек.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1. Мурда жарыяланган эмгектердин негизинде, архивдик маалыматтарга таянуу менен эгемен Кыргызстандын жогорку билим берүүсүнүн экономикалык тарыхы изилдөөгө алынды жана бул маселеге

байланыштуу архивдик документтер алгачкылардан болуп илимий айлампага киргизилди.

2. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргызстандын көз карандысыздыгын алгандан кийинки мезгилдеги жогорку окуу жайларды финансылоодогу өзгөрүүлөр, окуу жайлардын экономикалык ишмердүүлүгүнө түздөн-түз тийешеси бар мамлекеттик-укуктук актылар менен ЖОЖдордун экономикалык ишмердүүлүктөрү боюнча топтолгон тарыхый булактык база тарыхыйлуулуктун негизинде илимий анализге алынды.

3. Кыргызстандын көз карандысыз мамлекет болгондон кийинки жогорку кесиптик билим берүү системасындагы өзгөрүүлөргө алып келген трансформациялануу мезгилиндеги мамлекеттик эмес жогорку билим берүүчү окуу жайлардын калыптануусунун тарыхый өбөлгөлөрүнө жана алардын рыноктук мамилелердин негизиндеги ишмердүүлүктөрүнө анализ кылынды.

4. Кыргызстандын көз карандысыздыкты алгандан кийинки мезгилдин 1991-2010-жылдар аралыгындагы жогорку окуу жайлардын дүйнөлүк билим берүү системасына интеграциялануусундагы экономикалык кызматташуусунун ЖОЖдордун экономикалык абалына тийгизген таасирине илимий баа берилди.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөнүн процессинде топтолгон тарыхый булактык базанын негизиндеги илимий изилдөөнүн жыйынтыгы Кыргыз Республикасынын билим берүү системасындагы рыноктук мамилелер, экономикалык реформалар, экономикалык-финансылык ишмердүүлүктөрү боюнча анализдерди жүргүзүүдө, өлкөнүн билим берүү багыты боюнча стратегиялык пландарды, концепцияларды иштеп чыгууда көмөк бермекчи.

Изилдөөнүн негизинде чыгарылган илимий тыянактар билим берүү системасы боюнча жалпылоочу эмгектерде, изилдөөлөрдө, Кыргызстандын эгемендик доорундагы жогорку кесиптик билим берүү боюнча проблемаларын изилдөө иштеринде кеңири колдонууга сунуш кылынат. **Коргоого алып чыккан диссертациянын негизги жоболору төмөнкүлөр:**

- Илимдин жетишкендиктерине негизделген интеллектуалдык адам эмгегинин коомдун өнүгүшүндөгү приоритеттүүлүгүнүн өзгөчө орду жана коомдук өнүгүүнүн мындай потенциалын өркүндөтүп туруучу экономикалык инвестициянын зарылчылыгы тууралуу дүйнөлүк жана ата мекендик теориялар менен концепциялар жетишээрлик. Алардын тиешелүүлөрү диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык таянычы болду.

- Маселенин актуалдуулугуна жараша бул темага арналган эмгектер коомдук илимдерде бир топ эле десек болот. Алардын ичинде окумуштуу тарыхчылардын эмгектери да арбын. Бирок, жогорку билим берүү системасынын экономикалык маселелери өзүнчө тема менен жеткиликтүү деңгээлде изилденип, так баасын алган эмес.

- Изилдөөнүн максаты менен милдеттерин так жана оптималдуу аныктап алуу диссертациялык иштин талаптагыдай аткарылышына чоң өбөлгө болду.

- Тарых илиминде кеңири колдонулуп келе жаткан илимий изилдөөнүн бир нече методдору менен концепцияларынын негизинде системалаштырылып,

оптимальдуу пайдаланылган методологиялык база диссертациянын илимий деңгээлине олуттуу негиз болуп берди.

- Суверендүү Кыргызстандын өз алдынча жогорку билим берүү системасынын калыптанышында жана анын башка принциптерге таянган жаңы экономикалык негиздерин түзүүдө Конституция баш болгон бир нече закондор менен токтомдордун кабыл алынышы, буйруктар менен директивалык мүнөздөгү документтердин чыгышы чоң мааниге ээ болгон.

- Постсоветтик реформалардын жүрүшүндө калыптанып жашап кеткен Кыргызстандын жогорку билим берүү системасы үчүн өтө маанилүү маселе – анын эффективдүү экономикалык базасын түзүү болгон. Бул багытта бир нече экономикалык моделдер кабыл алынып, ишке ашырылган

- Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын негизги экономикалык системасы катары мамлекеттик - жеке менчиктик жана мамлекеттик-чет өлкөлүк каржылоо модели ишке ашырылган.

- Дүйнөлүк жогорку билим берүүгө татыктуу интеграциялануу, чет өлкөлүк инвестицияларды активдүү тартуу жана жаштарды дүйнөлүк жогорку билим берүүгө кеңири аралаштыруу максатында киргизилген ар кандай мүнөздөгү жеке менчик экономикалык моделинин негизинде ачылган чет өлкөлүк жогорку окуу жайлар дагы өз ордуларын таба алышты.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Изилдөө ишинин процессинде ЖОЖдордун экономикалык-финансылык ишмердүүлүгүнө байланышкан КР БМА, аймактык архивдердеги, Борбордук статистика башкармалыгынын, ЖОЖдордун архивиндеги документтерге, маалыматтарга тарых илиминде кеңири колдонуучу ыкмалардын негизинде илимий анализ жасалып, Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардын 1991-2010-жылдардагы экономикалык тарыхы изилдөөгө алынып, илимий тыянактар чыгарылды.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, маанилүү сунуштары эл аралык жана республикалык илимий-теориялык жана илимий-практикалык конференцияларда апробацияланган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда жарыяланышынын толуктугу. Диссертациядагы илимий жыйынтыктар жана практикалык рекомендациялар изденүүчүнүн КР УАК талаптарына туура келген илимий басмаларга чыккан 14 илимий макаласында чагылдырылган.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүү бөлүмүнөн, үч баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык базасы, практикалык мааниси ачылып, коргоого коюлган негизги жоболор, изилдөөнүн хронологиялык алкагы, изденүүчүнүн жеке салымы жөнүндө маалыматтар бар.

Диссертациянын биринчи бапы «**Изилдөөнүн тарыхнаамасы**» деп аталат. Кыргызстандын эгемен доорундагы жогорку окуу жайларынын экономикалык тарыхын изилдөө деңгээли кыргыз тарыхнаамасында изилдөө иштеринин объектисине карата каралып келинген. Изилдөө ишинин жүрүшүндө биз изилдөөгө алган мезгил боюнча ЖОЖдордун экономикалык тарыхы жөнүндө илимий изилдөө болбогонун байкадык. Бирок Кыргызстандын көз карандысыздык мезгилиндеги трансформациялануу мезгилиндеги коомдук-саясий, социалдык-экономикалык башкаруу институттарынын калыптанышы, өнүгүү абалына бир катар изилдөөлөр арналгандыгын белгилегибиз келет.

Изилдөөнүн объектиси жана предметине ылайык изилдөө иши тарыхый дагы жана экономикалык дагы өнүттө болгондуктан колдонулган адабияттарды үч топко бөлүп кароого болот. Биринчи топтогу эмгектерге түздөн-түз кыргыз тарыхнаамасындагы билим берүү анын ичинде жогорку кесиптик билим берүүнүн эгемен доорундагы проблемаларына арналган эмгектер түздү. Изилдөөнүн жүрүшүндө экинчи топтогу эмгектер жогорку кесиптик билим берүүнүн экономикалык ишмердүүлүктөрүнө арналган эмгектер. Үчүнчү топтогу эмгектерге Кыргызстандын трансформацияланган эгемен доорундагы билим берүүсүнүн таасир эткен коомдук-саясий өбөлгөлөргө байланышкан изилдөөлөр кирди.

Жогоркудагы топтордогу изилдөөнүн тарыхнаамалык базасы биздин оюбузча изилдөө ишинин тарыхнаамалык изилдөөлөргө таандык ыкмаларынын, принциптеринин сакталышына жана изилдөө ишинин объективдүү жүрүшүнө өбөлгө түзөөрүн аныктамакчы.

Биринчи топтогу эмгектерге түздөн-түз кыргыз тарыхнаамасындагы билим берүү анын ичинде жогорку кесиптик билим берүүнүн эгемен доорундагы проблемаларына арналган эмгектер кирди.

Ушул жерде, Совет мезгилиндеги кыргыз тарыхнаамасына кайрылып, Кыргызстандын жогорку билим берүү системасынын, педагогика илиминин, жалпы эле билим берүү тармагынын өсүшүнө жана өнүгүшүнө көңүл буруп изилдеп келген эмгектерге кайрылып карай кетүүнү туура көрдүк.

Совет бийлиги жылдарындагы биздин республиканын жогорку окуу жайлар системасынын өнүгүшүнө А. К. Каниметовдун, К. К. Каракеевдин, И. А. Соктоевдин, Р. Р. Айнекеновдун эмгектери арналган. Бул эмгектерде – республикадагы жогорку билим берүүнүн калыптаныш тарыхы, заманбап абалы, өнүгүү маселелери жана перспективалары чагылдырылган. Ошондой эле, С. С. Данияровдун, С. А. Токтогоновдун, З. Токмергеновдун Е. Т. Усубалиевдин элге билим берүүнүн калыптанышына анын өнүгүшүнө, маданий тарыхына багытталган эмгектери, ошондой эле бир катар коллективдүү эмгектер терең кызыкчылыкты туудурат деген ойдобуз. Бул эмгектерде мурдагы СССРдин республикаларынын жана шаарларынын Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын уюштурулушуна жана калыптанышына, алардын материалдык-техникалык базасынын чыңдалышына жана илимий-педагогикалык кадрлар менен камсыз болушуна жардам бериши,

жогорку квалификациядагы адистердин даярдалышы жана жалпы эле жогорку жана орто билим берүүнүн өнүгүшү жөнүндө бир катар маалыматтар топтолгон.

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын жогорку кесиптик билим берүү системасынын өсүп-өнүгүшү жөнүндө кызыктуу маалыматтарды ичине камтыган эмгектердин катарына авторлордун коллективи тарабынан даярдалып (башкы редактору А. Джуманалиев) 2016-жылы жарык көргөн үч томдук Кыргызстандын тарыхы (III том) да кирет.

Кыргызстандын эгемендик мезгилдеги жогорку окуу жайлары жана алардын ишмердүүлүктөрүнө байланышкан изилдөө иштери тарых илимдеринин доктору Т. А. Абдырахманов тарабынан бир кыйла кеңири каралган.

Эгемендик мезгилдеги өлкөнүн билим берүү системасынын, анын ичинде жогорку билим берүү мекемелеринин ишмердүүлүгү, билим берүүнү реформалоо проблемаларына байланышкан бир катар илимий макалалар чет өлкөлүк жана Ата Мекендик илимий басылмаларда жарыяланып, талкуу жараткан. Буга Билим берүү мекемелеринин жетекчилери, илимпоздор, ЖОЖдордун окутуучулары катышышкан. Илимий макалалардын бир катары экономикалык кирешенин көп багыттуулугу, окуу жайлардын көбөйүшүнө байланыштуу контракттык акы төлөп окуган студенттердин санынын өсүшү ж.б. арналган. Дээрлик илимий макалалардын басымдуу бөлүгүндө ЖОЖдордогу абал баяндама ирээтинде берилип, жүргүзүлгөн реформалардын натыйжалуулугунун төмөндүгүнө, ЖОЖдордогу билим сапатынын начарлыгы, коррупция ж.б. токтолушкан. Ал эми экономикалык жактан өз алдынчалыгын көтөрүүнүн жолдору боюнча конкреттүү сунуш-пикирлер берилген эмес. Ал тургай факталогиялык маалыматтар менен мазмундар дагы үндөшүп турат.

Кыргызстандын тарыхнаамасында жогорку окуу жайлардын экономикалык тарыхына багышталган диссертациялык иликтөө болбогону менен жогорку окуу жайларынын тарыхына байланышкан бир катар диссертациялык иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын жалпы абалы, өнүгүү тенденциялары менен алардын коомдук, социалдык-экономикалык турмушундагы салымы Е.Т. Усубалиев, Ж. А. Сагындыкова, Б. М. Алимова, А.Т. Жанакеева, Б. К. Абытов, Каана Айдаркул, Н. У. Курбанова, И. С. Болжурова, К. К. Райымбекова, Т. А. Абдырахманов, Э. А. Бейшембиев, А.Б. Абдрашев, Е. Г. Хоролец, В. И. Халанский, Т. Ф. Черноус, Ф. И. Рыскулуева, Курманали кызы Мира, Г. К. Алыкулова, Ү. Ж. Атамбаева, Ж. Абдыраева жана башкалардын докторлук жана кандидаттык диссертацияларында изилдөө иштеринин объектисине жараша каралган.

Экинчи топтогу эмгектер жогорку кесиптик билим берүүнүн экономикалык ишмердүүлүктөрүнө арналган эмгектер.

Республиканын билим берүү мекемелеринин Кыргызстандын көз карандысыздыкты алгандан кийинки экономикалык тарыхы негизинен экономисттер тарабынан изилдөөгө алынган. Алардын катарына академик Т. К. Койчуевди, А. А. Саякбаеваны, Ш. М. Мусакожоевди, А. Асанованы, Т. К.

Камчыбековду, Б. А. Токсобаеваны, Э. У. Кулованы ж.б. кошсо болот. Экономика илимдеринин докторлору Ч. У. Адамкулова “Формирование механизма организации управления развитием ВУЗа в условиях модернизации сферы высшего образования: теория, методология, практика” (на материалах Кыргызской Республики), Б. Б. Есеналиева “Финансирование образовательных организаций Кыргызстана: теория, практика, проблемы и перспективы”, экономика илимдеринин кандидаты Асан уулу Талант “Проблемы функционирования частного высшего образования в Кыргызстане” ж.б. тарабынан жүргүзүлгөн.

Үчүнчү топтогу эмгектерге Кыргызстандын трансформацияланган эгемен доорундагы билим берүүсүнө таасир эткен коомдук-саясий, социалдык-экономикалык жана идеологиялык багыттагы эмгектер кирди.

Мындай маанидеги эмгектердин катарында А. А. Арзыматованын, М. Т. Артыкбаевдин, А. М. Артыкбаевдин, У. Чотоновдун, А.А. Асанкановдун, З.И. Галиеванын, К. К. Иманалиевдин, З. К. Курмановдун, К. М. Муралиевдин, Ж. С. Сааданбековдун, К. О. Оторбаевдин, А. Э. Жоробекованын, А. Б. Бейшеналиевдин ж.б. эмгектери бар.

Эгемендик алгандан кийинки мезгилдеги билим берүү жаатындагы өткөөл мезгилдин тийгизген таасири, реформалар, ага ылайык бул чөйрөдөгү кризистик абалдар, билим берүүнүн өнүгүү тенденциялары жана да билим берүүнү жаңы дүйнөлүк билим мейкиндигине кошуу аракетиндеги эл аралык кызматташуу Кыргызстандын бир топ окумуштуулары тарабынан изилдөөгө алынган.

Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардын эгемен доорундагы экономикалык тарыхынын изилдениши жөнүндө төмөнкүдөй жыйынтык чыгарсак болот:

1. Эгемен Кыргызстандын тарыхындагы коомдук-саясий жана экономикалык өнүгүүлөрдүн алкагында өлкөнүн билим берүүсүндөгү реформалар менен катар жогорку окуу жайларындагы өзгөрүүлөргө байланыштуу К. Айдаркул, Т. А. Абдырахманов, И. С. Болжурова, Ж. Каниметов, Э. А. Бейшембиев, Е. Г. Хоролец, В. И. Халанский, Т. Ф. Черноус, Г. Алыкулова ж.б. тарабынан бир катар изилдөө иштери аткарылган. Изилдөө иштеринин объектиси менен предметине жараша аталган эмгектерде негизинен ааламдашуунун алкагындагы эл аралык мамилелердеги ЖОЖдун кызматташтыгы, билим берүү тармагындагы, анын ичинде ЖОЖгу реформалардын жүрүшү изилдөөгө алынган.

2. Жогорку окуу жайларынын экономикасынын тарыхы менен түздөн-түз байланышта болгон эмгектер Т. А. Абдырахманов, Б. К. Абытов, А.Т. Жанакеева ж.б. тарабынан изилдөөгө алынган.

3. 1991-2000-жылдар аралыгындагы республиканын Жогорку окуу жайларынын экономикасынын тарыхы боюнча негизги изилдөө иштери экономисттер тарабынан жүргүзүлүп келинген. Ч. У. Адамкулова, Б. Б. Есеналиевалардын докторлук диссертацияларында жогорку кесиптике даярдоодогу билим берүү тармагындагы пландуу экономиканын жана окуу

жайлардын экономикалык өнүгүү абалынын проблемалары каралган. Бул эмгектер экономикалык багыттагы изилдөөлөр болгондуктан, айрым окуу жайлардын (Ч. У. Адамкулова Ж. Баласагын атындагы КУУнун мисалында) же эгемен доорундагы билим берүү тармагындагы ааламдашуунун негизиндеги экономикалык булактардын (Б. Б. Есеналиева) өзгөрүүлөрүнө анализ кылынган.

4. Эгемен Кыргыз Республикасынын жогорку билим берүү системасынын экономикалык тарыхы кыйыр түрдө болсо да, кыргыз коомчулугунун, интеллигенциянын жана илимий чөйрөнүн баамында болуп тургандыгын белгилей кетсек болот.

Диссертациялык иштин экинчи бапы **“Изилдөөнүн булактык базасы жана методологиясы”** аталып эки бөлүмдөн турат.

“Изилдөөнүн объектиси, предмети жана методологиясы” аталган биринчи бөлүмүндө Диссертациялык *изилдөөнүн объектиси* катары Кыргызстандын эгемен доорундагы жогорку окуу жайларынын экономикалык тарыхы каралды.

Ал эми Диссертациялык *изилдөөнүн предмети* болуп эгемен доорундагы Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын экономикалык ишмердүүлүгү иликтөөгө алынды.

Эгемендик доордун алгачкы жылдарында эле жогорку окуу жайларынын саны боюнча эле эмес, анын форматын дагы өзгөрүүгө дуушар кылган. 1991-жылга чейин республикада 1 университет, 8 институт болсо, 2010-жылы 33 мамлекеттик, 23 менчик жогорку окуу жайы болгон. ЖОЖдордун ортосундагы атаандаштык (сандык, сапаттык), жаңы функциялык ишмердүүлүк (анын ичинде финансылык дагы бар), структуралык өзгөчөлүктөр, финансы булактарындагы айырмачылыктардын кириши трансформацияланып жаткан билим берүү системасынын дүйнөлүк агымга кошулууга болгон умтулуусунун негизинде жүргөн. Ааламдашуунун шартында ЖОЖдор ички, тышкы инвестицияларды тартууга аракет жазай башташкан. ЖОЖдордун ортосундагы атаандаштыктын эң негизги критерийлеринин дагы бири Эл аралык программалардын алкагындагы долбоорлорго тартылуусунда болгон. ЖОЖдордун кирешеси эгемен Кыргызстандын экономикасында бир кыйла өзгөрүүнү башынан өткөрдү, б.а. мамлекеттик толук финансылык камсыздоодон, жарым-жартылай камсыздоого өтүү менен бара-бара окуу жайдын өзүнүн кирешесине өтө баштады. Каржылоонун ар түрдүү булактарын ишке ашыра башташтан ЖОЖдордун экономикалык тарыхына илимий анализ кылуу зарылдыгы тарых илиминдеги актуалдуу проблема.

Эгемен доорунда жогорку кесиптик билим берүү мекемелери (ЖОЖдор) Кыргызстан эле эмес Борбордук Азия аймагындагы жогорку билим берүүнүн дүйнөлүк, заманбап талаптарга жооп берген, билим менен илимдин борборуна айланууга умтулууга аракет кылып келишкен. Бирок, экономикалык жактан өзүн-өзү каржылоо, киреше булагы катары мурунку советтик мезгилдеги таржрыйбанын жоктугунан улам эгемендиктин алгачкы он жылында студенттерди контракттык негизде окутууга кабыл алуу негизги булак катары эсептелгендигин байкоого болот. Чет өлкөлөрдөн келген инвестициялардын

басымдуу бөлүгү накталай валюта түрүндө эмес, окуу процессине керектелүүчү каражаттар, академиялык мобилдүүлүктү ишке ашыруу ыкмасында берилген.

Экинчи баптын экинчи бөлүмү **“Изилдөө проблемасынын булактык базасы”** деп аталып булактык топторго бөлүнгөн.

Кыргызстандын эгемен доорундагы Жогорку окуу жайларынын экономикалык тарыхын изилдөөнүн тарыхый булактык базасын төмөндөгүдөй топторго бөлүп карасак болот:

Тарыхый булактардын биринчи тобуна **Мамлекеттик укуктук актылардын топтому** кирди.

Өлкөнүн билим берүү системасынын жогорку кесиптик билим берүүчү окуу жайларынын ишмердүүлүгү Кыргыз Республикасынын Конституциясынын, Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндөгү» мыйзамынын, «XXI кылымдын кадрлары» (1995ж.), «Билим» аттуу Улуттук билим берүү программаларынын (1996ж.), Бир нечелеген Билим берүү Доктриналарынын, Билим берүү концепцияларынын, «Аракет» (1998ж.), «Аялзат» (1997ж.), «Жеткинчек» 1999ж.), «Айыл мектеби» (2003ж.), «Жаңы муун» (2001ж.), «Билим-баардыгы үчүн» (2002ж.) сыяктуу расмий документтердин негизинде ишке ашырылган.

Тарыхый булактардын экинчи тобуна **архивдик булактар** кирет. Архивдик булактардын тобун Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивиндеги (КР БМА) 1991-2010-жылдар аралыгындагы жогорку кесиптик билим берүүнүн экономикалык ишмердүүлүгүнө байланышкан республиканын ЖОЖ боюнча төмөнкү фонддорундагы маалыматтар кирди:

№ 869 - фонд Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин документтери; № 1734 - фонд И. К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясынын документтери; № 2682 - фонд Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын документтери; № 2635 - фонд К. И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин документтери; № 2599 - И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин документтери; № 2566 - И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин документтери; № 2910 - Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин документтери; № 2922 - У. Асаналиев атындагы Кыргыз мамлекеттик геология жана тоо-кен университетинин документтери; Ош мамлекеттик университетинин маалыматтары камтылган № 228 фонду; Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун экономикалык ишмердүүлүктөрүн камтыган № 227 фонду; Академик М. Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин ишмердүүлүгү боюнча № 1; № 1474 фондулары; Батыраалы Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек университетинин ишмердүүлүгү боюнча № 1510 фонду. № 2902 - Кыргыз Республикасынын Монополияга каршы жөнгө салуу кызматынын документтери; № 2904 - Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасынын документтери; № 1582 – Кыргыз Республикасынын Финансы

министрлигинин документтери; Аймактык архивдердеги документтер жана Ош областык мамлекеттик архивиндеги (ООМА) жогорку окуу жайлардын экономикалык ишмердүүлүгү жөнүндөгү документтер ж.б.

Диссертациялык иштин үчүнчү бапы **“Жогорку билим берүү системасынын эгемен доорундагы экономикалык тарыхы (1991-2010-жж.)”** аталып төрт бөлүмдөн турат.

“Мамлекеттик ЖОЖдордун рыноктук шарттагы экономикалык ишмердүүлүгү” аталыштагы биринчи бөлүмүндө окуу жайлардын экономикалык негиздери иликтенген.

Ааламдашуунун глобалдык проблемалары менен тең жарышкан өзгөрүүлөр менен атаандаштык дүйнөлүк билим берүүнүн алдындагы өзүнүн талаптарын коюу менен бирге өзгөртүүлөргө алып келген. Кыргызстандын жогорку кесиптик билим берүү окуу жайлары коомдук өнүгүүнүн таануулаган өзгөрүүлөрүнө туш келген.

Көз карандысыздыгын жарыялаган 1991-жылы Кыргызстанда 9 (10) жогорку окуу жайында 58,8 миң студент бюджеттик негизде окуган.

Экономиканын либералдаштырылган алгачкы баскычы катары белгиленген 1990-1993-жылдар аралыгында Кыргызстандагы ЖОЖдордун экономикалык абалы бир кыйла оор абалда болгон. Мамлекеттик толук финансылоонун карамагындагы ЖОЖдордун финансылык чыгымдарын толук камсыздай албай калган. Экономиканын базар мамилесине өткөрүү зарылчылыгы 80-жылдардын аягында эле актуалдуу боло баштаган.

Кыргызстандын ЖОЖдору 1991-жылдан баштап бүгүнкү күнгө чейин чектелген мамлекеттик каржылоонун үстүндө иштейт. Мамлекеттик бюджеттен билим берүүгө, анын ичинен ЖОЖдорго жумшалган каражаттын көлөмү төмөндөгүдөй болгон: 1991-жылы 5,6 млн. сом билим берүү багытына жумшалса, анын 0,7 млн. сому ЖОЖдорго жумшалса, 1995-жылы 1064,9 млн. сом билим берүүгө жумшалган, анын 87,5 млн. сому ЖОЖдорго жумшалган, бул ИДПнын 0,5 % түзгөн. 2000-жылы билим берүүгө 2293 млн. сом бөлүнгөн, бул ИДПнын 3,5 % түзгөн, анын ичинен ЖОЖдорго 337,5 млн. сом жумшалган. ЖОЖдорго жумшалган каражат ИДПнын 0,5 % түзгөн. 2005-жылы мамлекеттик бюджеттен билим берүүгө 4917,7 млн. сом бөлүнгөн, ал ИДПнын 4,9 % түзгөн. Ал эми ЖОЖдорго бөлүнгөн каражат ИДПнын 0,9 % түзгөн, же болбосо 930,5 млн. сом бөлүнгөн. 2009-жылы 12541,6 млн. сом бюджеттен билим берүүгө бөлүнүп, ИДПнын 6,4 % түзгөн. Анын ичинен ЖОЖдорго 1959,2 млн. сом бөлүнүп, ал ИДПнын 1,0% түзгөн. 2010-жылга каралган бюджетте билим берүүгө 4269493,6 сом каралган. Анын 2181495,9 сому ЖОЖдорго бөлүнгөн.

Диссертациялык изилдөөнүн хронологиялык алкагы камтыган 1991-2010-жылдар боюнча анализ кылынса ЖОЖдорго жумшалган ИДПдан бөлүнгөн пайыздык бөлүгүнүн жогорку чеги 2006-2010-жылдар болгон.

“Аймактык ЖОЖдордун экономикалык ишмердүүлүгү” деген бөлүмүндө аймактык окуу жайлардын экономикалык булактарын иликтөөгө арналган.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын жогорку билим берүүсүнүн алдында турган эң маанилүү проблема - адистерди даярдоонун сапатын жогорулатуу. Бирок азыркы жогорку окуу жайлардагы (ЖОЖ) адис даярдоо сапаты заман талабына канчалык деңгээлде жооп берет? Дүйнөлүк билим берүүгө интеграцияланууну талап кылып жаткан бүгүнкү күндө Кыргызстандын ЖОЖдорунун азыркы ишмердүүлүгү буга шайкеш келеби? Мына ушул суроолорго жооп издөөдөн мурда Кыргызстандагы жогорку окуу жайлардын шарттуу түрдө “борбордук”, “аймактык” болуп бөлүнөөрүн эске албай коюуга мүмкүн эмес.

Аймактык ЖОЖдордун артыкчылыгы - алар уюшулгандан бери ишмердүүлүгүн жүргүзүүдө жашап кетүү мүмкүнчүлүгүн арттыруунун үстүндө такай эмгектенгендиги. Алар алгач ачылганда кадрлардын жетишсиздиги, окутуучулардын начар сапаттык курамы, материалдык-техникалык базанын чабалдыгы, студенттер контингентинин төмөндөп кетүү тенденциясы сыяктуу бир катар жагымсыз жагдайлар болгон. Мына ушулар менен күрөшүүдө аймактык ЖОЖдор өзүнүн ички потенциалын гана жумшай ала тургандыгына көзү жетип, ар тараптуу аракеттерди жасоого белсенишкен.

Педагогикалык билим берүүнүн бүгүнкү абалын жана ЖОЖдордун иш практикасын талдоо көрсөткөндөй, жакынкы жылдарда жогорку билим берүү системасы Кыргыз Республикасындагы социалдык-экономикалык жана рыноктук мамилелердин өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө жараша келип чыгуучу проблемаларга туш келет. Ал проблемалардын айрымдары төмөнкүлөр:

- жогорку билим берүү системасында келишимдик негизде окуган студенттер контингентинин азайышы;
- айрым ЖОЖдордо билим берүү чөйрөсүнүн толук калыптанбагандыгынан жана окуу-методикалык, материалдык-техникалык базанын чабалдыгынан, окутуучулар менен студенттердин төмөн деңгээлинен улам окутуу сапатынын төмөндөшү;
- орто мектепти бүтүрүүчүлөрдүн санынын тышкы миграциядан жана башка себептерден улам кескин азайышы.

Мына ушул проблемаларды чечүү үчүн ЖОЖдордо окутуунун сапатын башкарууну өркүндөтүү зарыл. Бул жаатта ЖОЖдордун профессордук-окутуучулар жамааты демилге көтөрүп, алгылыктуу аракеттерди көрүү зарыл. Бирок окуу жайлардын көптүгүнө байланыштуу аларга мектептен алган билими начар, окууга жөндөмсүз абитуриенттер да студент болуп кирүүдө. Бул жогорку окуу жайларында мыкты адистердин даярдалышына тоскоолдук кылат.

Бүгүнкү аймактык ЖОЖдордо перспективалуу жана позитивдүү багыттардын бар экендигине карабастан, аларда олуттуу карама-каршылыктар да бар: окууга умтулгандардын санынын өсүшү жана гранттык орундардын кыскарышы; адистердин квалификациясына коюлуп жаткан жаңы талаптар жана окуу-нормативдик базанын артта калышы; адистерди чыгаруу көлөмү менен алардын жумушка орношуусундагы асман менен жердей ажырымдын болушу ж.б.

Ошентип, ЖОЖ илимий изилдөөнүн олуттуу объектиси болуп саналат. Ал эми окуу процессин өнүктүрүүдө анын артыкчылыктуу багыттарын аныктоо, айрыкча, аймактык ЖОЖдор үчүн өтө зор мааниге ээ экендиги шексиз.

“Эл аралык окуу жайлардын экономикалык ишмердүүлүгү” аталган үчүнчү бөлүмдө чет өлкөлүк өнөктөштөр менен биргеликте уюштурулган окуу жайлардын экономикалык шарттары иликтенди.

Борбордук Азиядагы тездик менен өзгөрүүлөргө алып келген коомдук-саясий процесстер аймака болгон өлкөлөрдүн көп тармактуу кызыгууларын шарттаган. Кыргызстандын эгемендик мезгилиндеги чет мамлекеттер менен түзүлгөн келишимдердин, кызматташтыктын негизинде жогорку кесиптик билим берүү тармагында жаңы эл аралык форматтагы окуу жайлар ачыла баштаган: Кыргыз-орус Славян университети (КРСУ), Борбордук Азиядагы Америка университети (БААУ / АУЦА), Кыргыз-Түрк Манас университети (Манас), Кыргыз-Кувейт эл аралык университети (ККЭАУ) ж.б.. Эгемендиктин алгачкы 20 жылындагы Жогорку кесиптик билим берүүчү мамлекет аралык окуу жайлар позициясын постсоветтик доордо пайда болгон «Манас» Кыргыз-Түрк университети, Кыргыз - (Орус) Славян университети сыяктуу айрым трансулуттук ири жогорку окуу жайлары ээлешет.

Эгемендик мезгилде ачылып, жогорку кесиптик билим берүү системасындагы мамлекеттер аралык окуу жайлардын экономикалык ишмердүүлүгү боюнча төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарсак болот:

Кыргызстандагы Эл аралык жогорку кесиптик окуу жайлардын ачылышы республиканын эгемендүүлүктү алышы менен чет өлкөлөр менен түзүлгөн эл аралык кызматташтыктын алкагында, экономикалык жактан бир кыйла өнүккөн АКШ, Россия, Түркия сыяктуу мамлекеттердин жаңы геосаясий кырдаалдагы атаандаштыгынын негизинде Кыргыз-түрк «Манас», Эл аралык Ата-Түрк Ала Тоо университети, Кыргыз-Орус славян, Борбордук Азиядагы Америка университети, Кыргыз-Кувейт ж.б. эл аралык университеттери негизделген.

Эл аралык окуу жайларында билим берүү Кыргыз-Түрк «Манас», Кыргыз-Орус славян университеттеринде бюджеттик негизде жүргүзүлөт. Ошол эле учурда дээрлик баардык окуу жайларда социалдык, окуудагы жетишкендиктери үчүн жеңилдиктер (толук, жана % менен) берилет.

“Жогорку кесиптик окуу жайлардын эл аралык экономикалык ишмердүүлүгү” аталган төртүнчү бөлүмдө сырткы жогорку окуу жайлар менен болгон экономикалык мамилелер изилдөөгө алынды.

Кыргызстандын жогорку окуу жайлары өлкөнүн көз карандысыздык мезгилинин биз изилдөөгө алган алгачкы 20 жылында дүйнөлүк билим берүү системасынын интеграциялануусуна катышуу мүмкүнчүлүгүн алган. Изилдөө ишинде белгилүү болгондой мамлекеттик ЖОЖдор үч деңгээлдеги интеграциялануу процессине катышкан: 1) КМШ жана ЕврАзЭС алкагындагы, постсоветтик аймактагы жогорку кесиптик билим берүү доктриналарынын негизинде иш алып барышкан. 2) Аймактык деңгээлдеги интеграциялануусу,

бул процесстин жогорку пиги ШКУнун аймактагы 53 ЖОЖу кирген «ШКУ университеттер» системасынын ишке ашырылышы. 3) Мамлекеттик ЖОЖдордун интеграциялануу процессинин дүйнөлүк билим берүү системасы менен интеграциялануусу. Бул интеграциялануунун алкагында натыйжа болуп Кыргызстандагы ЖОЖдор Болонь процессине кирүүсү. 2011-жылы Кыргызстандын 14 ЖОЖу Болонья процессинин Генералдык хартиясына кол коюшкан.

Жогорку окуу жайларына өлкөдөгү коомдук-башкаруунун өнүгүүсүндөгү демократиялаштыруунун натыйжасында эл аралык катнаш жаатындагы эркиндиктер менен мүмкүнчүлүктөр көп берилген. Натыйжада, ЖОЖдордун ар кандай эл аралык уюмдар, фонддор менен бирге дүйнөнүн башка өлкөлөрүндөгү жогорку билим берүүчү окуу жайлары менен кызматташуусу башталган.

Дүйнөлүк, эл аралык мамилелердин негизиндеги ЖОЖдордун кызматташуусу окуу жайдын демилгеси менен өз алдынча, эркин, көп тармактуу жүрүшү мамлекеттин колдоосуна ээ болгон.

ОЭСР – Экономикалык кызматташтык жана өнүгүү уюмунун 1999-жылдагы маалыматы боюнча Дүйнөлүк билим берүүнүн билим берүүнү экспорттоо кызматташтыгынын негизинде, б.а. чет өлкөлүк студенттердин төлөөчү контракттык акысынын негизиндеги кирешеси 30 млн. АКШ долларына жеткен.

1994-жылдан баштап Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун тарифтер жана соода боюнча генералдык келишимине жогорку билим берүү дагы киргизилип, 2005 -жылга чейин ВТОго мүчө-өлкөлөр студенттердин мобилдүүлүгү, билим берүү ресурстары боюнча келишимге келүү белгиленген. О.э. чет өлкөлүк жогорку окуу жайларды, колледждерди түзүү дагы каралган.

Кыргызстандын ЖОЖдорунун эл аралык айдындагы кызматташуусу көп тармактуу болгон. Бул кызматташуулардын аркасында окуу жайларга болгон финансылык колдоолор болгон.

ЖОЖдордун курамында заманбап биргелешкен структуралык бөлүмдөрдүн (институт, факультет, борбор, лаборатория ж.б.) ачылышы, гранттык негиздеги программалардын алкагында профессордук- окутуучулук курам менен студенттердин мобилдүүлүктөрүн ишке ашыруу аркылуу, тажырыйба алмашуу, спонсордук колдоо, окуу процесстерине керектүү жабдуулар менен камсыздоодогу көмөк ж.б.

Эл аралык кызматташуу окуу жайлардын дүйнөлүк билим берүү системасына интеграциялануусуна түздөн-түз салым кошуу менен базар экономикасынын негизиндеги окуу жайлардын экономикалык абалдарын жакшыртуудагы булактардын бири болгондугун белгилейбиз.

КОРУТУНДУ

Тарых илиминин коом алдындагы миссиясы тууралуу Кыргыз Республикасынын президентинин “Тарыхты билүү азыркыбызды аныктап,

келечекке жол ачат” деп баса белгилегени өлкөнүн тарых илимине жана бул илимди аркалап келе жаткан тарыхчыларына чоң ишеним менен жоопкерчиликти жүктөгөнү. Демек, тарыхчылар өзүлөрүнүн ар кандай изилдөөлөрү жана алардын жыйынтыктары менен өлкөдө болуп жаткан келечектүү реформаларга өздөрүнүн салымын кошушу керек.

Ушуну эске алуу менен диссертациялык иштин максатына ылайык коюлган милдеттерди аткаруунун жүрүшүндөгү изилдөөлөрдүн негизинде Кыргызстандын жогорку билим берүү системасынын экономикалык негиздеринин тарыхы боюнча ар кандай илимий гипотезалык, тыянактар жасалып, кемчиликтер боюнча ар кандай сын-пикирлер айтылып өлкөнүн жогорку билим берүүсүнүн экономикалык абалын мындан ары жакшыртуу боюнча практикалык сунуштар берилди.

Булардын негизинде аткарылган илимий иштин натыйжасында төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

- Ар бир илимий иштин деңгээли анын теориялык негиздери туура тандалып, багытталгандыгында экенин жетекчиликке алуу менен бул өңүттө бир топ изилдөөчүлүк иштери аткарылды. Натыйжада, диссертациянын баардык бөлүктөрү бирдиктүү концептуалдык багытта, бири-бири менен логикалык бекем байланышта болуп изилдөө теориялык жактан талапка ылайык негизделип аткарылды.

- Диссертацияны аткарууга киришүү алдында теманын изилденүү деңгээлин аныктап, мурдагы изилдөөлөрдүн кемчилиги менен жетишкендиктерин тактап алуу жана ушуларды эске алуу менен ишти аткаруу аракеттери максатка ылайык болду. Каралып жаткан маселе тарых, экономика, педагогика сыяктуу коомдук илимдер тарабынан ар кандай деңгээл жана багытта изилденгени менен түздөн-түз ушул маселеге байланышкан иштер дээрлик жок болгон. Ошондуктан, бул ишти тарых илиминдеги алгачкы изилдөө катары карасак болот.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн өлкөнүн жогорку билим берүү системасынын экономикалык маселелерине тиешелүү көптөгөн жана ар кандай материалдарды издеп, аларды иргеп, ылайыктуу колдонуу менен илимий жыйынтык чыгаруу үчүн бир топ методдордун топтомунан турган методологиялык база колдонулду. Методологиялык база тарых гана эмес башка коомдук илимдерге тиешелүү изилдөө методдорун дагы ичине камтыды. Изилдөөнүн аткарылышы менен жыйынтыктарынын илимий негиздүүлүгү жана ынанымдуулугу ар түрдүү илимий булактарды (архивдик, статистикалык, талаа материалдары ж.б.у.с.) кеңири колдонуунун натыйжасында жетишилди.

Кыргызстан өз алдынча эгемендүү мамлекет болушу менен өлкөнүн баардык сфераларында көз карандысыз улуттук тармактар калыптана баштаган. Мындай аракеттер жогорку билим берүү системасында дагы башталган жана бул иштин эң маанилүү жагдайы анын экономикалык маселелерин чечүү болгон. Өлкөнүн жогорку билим берүү системасынын экономикалык маселелерин чукулунан жана туура чечиш үчүн зарыл болгон юридикалык (закондор, токтомдор, Жоболор, инструктивдүү документтер ж.б.),

саясий-директивалык документтер кабыл алынган. Илимий ишти талаптагыдай аткарып, теманын негизги маселелерин толук ачып бериш үчүн докумнеттер тыкыр каралып, анализге алынып, илимий баа берилүү менен пайдаланылды.

Өлкөнү демократиялаштырууга ылайык башталган экономикалык либерализмдин талаптарына жараша жана суверендүү Кыргызстандын экономикалык кыйын абалын эске алуу менен мамлекеттин жогорку билим берүү системасынын экономикалык негизин биргелешкен мамлекеттик – жеке менчиктик каржылоо модели түзүп калган. Мамлекеттик – жеке менчиктик каржылоо модели эки багытта ишке ашырылып келген. Биринчисинде мамлекеттин өнөктөшү катары жеке инсандардын капиталы болсо, экинчисинде чет өлкөлөрдүн капиталы болгон. Бул модель Кыргызстандын жогорку билим берүү системасынын негизги жана ишенимдүү экономикалык базасы болгону менен ал олуттуу реформаларга муктаж экендиги, модернизациялоочу кандай кадамдарды жасоо керектиги диссертацияда көрсөтүлдү.

Кыргызстандагы экономикалык реформалардын тереңдешинен улам жана өлкөдөгү жаштардын жогорку билим алууга таңсыктыгынын өсүшүнө жараша (XXI кылымдын башында Кыргызстан студенттердин саны боюнча (10 000 кишиге – 1 студент) КМШда биринчи орунга чыккан) бара-бара жалаң гана жеке менчик капиталына негизделген бир нече мамлекеттик эмес жогорку окуу жайлары ачылып, жогорку билим бере башташкан. Бирок, алар чакан масштабда болуп, Кыргыз Республикасынын закондору боюнча иштешип, экономикалык жактан мүмкүнчүлүктөрү ченелүү болгондуктан жакшы өнүгө алышкан эмес.

Каралып жаткан жылдары Кыргызстандын жогорку билим берүү системасынын экономикалык тарыхында өзгөчө орун ээлеп, өзүлөрүнүн экономикалык негизинин оптималдуулугун көрсөтүү менен эл аралык деңгээлдеги университеттерден боло алышкан жеке менчик жогорку окуу жайлары дагы пайда болушкан. Бул окуу жайлардын экономикалык өзгөчөлүктөрү, артыкчылыктары, башкаруулары жана мүмкүнчүлүктөрү Кыргызстандын жогорку билим берүү системасы үчүн көп жагынан үлгү боло алышат.

Практикалык сунуштар

1. Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын экономикалык иш-чөйрөсүнө мамлекеттин – көзөмөлчүлүк, мамлекеттик – фискалдык сыяктуу мамлекеттик уюмдардын ыгы жок кийлигишүүсүн азайтуу керек.

2. Кыргызстандын өзгөчө статус алган 5 университетине берилген “экономикалык эркиндик” укуктары башка мамлекеттик жогорку окуу жайларына дагы жайылтылсын.

3. Адистерди максаттуу даярдоо программалары жакшыртылып, толукталып кайрадан жандандырылып, иштетилсин.

4. Жогорку окуу жайлардын илимий иштерин коммерциялаштыруу колго алынып “илим-өндүрүш” байланышы күчөтүлүшү керек.

5. Жогорку окуу жайларынын кошумча каржылоо булактары болгон бизнес-инкубатор, стартап, технопарк, консорциум, грант, долбоор (проект), стипендиялар сыяктуу иштерге өзгөчө көңүл бурулуп, колдоого алынышы абзел.

6. Жогорку окуу жайлардын жетекчилигинин ишмердүүлүгүн баалай турган критерийлерге чет өлкөлүк жана өлкө ичинен инвестиция тартуу иштерин талап кылуу Жобосу киргизилсин.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. Абдиев, Ж. С. Экономическая политика в системе высшего образования Кыргызской Республики [Текст] / Ж. С. Абдиев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. № 11, 2015. – С. 117-119. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32769644>

2. Абдиев, Ж. С. Исторические предпосылки экономического развития системы высшего образования Кыргызстана [Текст] / Ж. С. Абдиев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. № 11, 2015. – С. 157-160. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32769656>

3. Абдиев, Ж. С. Глобальные тенденции и особенности Кыргызстана в финансировании образования [Текст] / Ж. С. Абдиев // Вестник КГУ им. И. Арабаева. - Вып. № 4, 2016.

4. Абдиев Ж.С. Экономические основы системы образования Кыргызстана [Текст] / Ж. С. Абдиев // Вестник КГУ им. И. Арабаева. - Вып. № 4, 2016.

5. Абдиев, Ж. С. Реформирование системы высшего образования Кыргызской Республики в переходный период [Текст] / Ж. С. Абдиев // Известия ВУЗов Кыргызстана № 5, 2017. – С. 142-144. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29958877>

6. Абдиев, Ж. С. Система высшего образования Кыргызской Республики в переходный период [Текст] / Ж. С. Абдиев // Молодой учёный, № 4.1, 2017. – С. 1-4. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=28395339>

7. Абдиев, Ж. С. Совершенствование экономической системы высшей школы КР в современных условиях интеграционного процесса [Текст] / Ж. С. Абдиев // Вестник КГУ им. И.Арабаева. 2017. № 4. – С. 227-229. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42981356>

8. Абдиев, Ж. С. Роль образования и воспитания в формировании экологической культуры [Текст] / Т.А. Абдырахманов, Ж. С. Абдиев // В сб.: Проблемы совершенствования управления природными и соц-но-экон-ми процессами на совр. этапе. Тр. IV Межд. научно-практ. конференции. Отв. редакторы Т. М. Чодураев, Г. С Садыкова, А. И. Семячков. 2018. – С. 308-320. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35454635>

9. Абдиев, Ж. С. Вопросы стратегического развития университета [Текст] / Т. А. Абдырахманов, З. А. Алымкулов, Ж. С. Абдиев // Наука, новые

технологии и инновации Кыргызстана. № 5, 2019. – С. 66-72.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42416736>

10. Абдиев, Ж. С. ВУЗы Кыргызстана в системе академической мобильности [Текст] / Т. А. Абдырахманов, З. А. Алымкулов, Ж. С. Абдиев // Сборн. LVIII Межд. науч.-практической конференции Евразийского научного объединения. Декабрь, 2019. – С. 479-482.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41834768>

11. Абдиев, Ж. С. Экологическое образование как составная часть содержания высшего образования [Текст] / Ж. С. Абдиев // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. № 5-2 (92), 2024. – С. 7-11.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=67874985>

12. Абдиев, Ж.С. Влияние международных интеграционных процессов на реформу высшего образования Кыргызской Республики [Текст] / Ж. С. Абдиев // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. № 5-2 (92), 2024. – С.12-16. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=67874987>

13. Абдиев Ж.С. Кыргыз Республикасынын жогорку билим берүү системасынын экономикалык тарыхын изилдөөнүн булактык базасы [Текст] / Ж. С. Абдиев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. № 6, 2024. – С. 307-311.

14. Абдиев, Ж. С. Эгемен Кыргызстандын жогорку окуу жайларынын экономикалык тарыхын изилдөө кыргыз тарыхнаамасында [Текст] / Ж. С. Абдиев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. № 6, 2024. – С. 312-316.

Абдиев Жээнбек Сейталиевичтин 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Кыргыз Республикасынын жогорку билим берүү системасынын экономикалык тарыхы (1991-2010-жж.)» аттуу диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: жогорку окуу жай, экономикалык ишмердүүлүк, билим берүү, кесиптик, система, реформа, илим, эгемендик, эл аралык, жеке менчик, финансылык ишмердүүлүк, тарых.

Изилдөөнүн объектиси - Кыргызстанда эгемен доорундагы жогорку окуу жайларынын экономикалык ишмердүүлүгү.

Изилдөөнүн предмети - Кыргыз Республикасынын эгемен доорундагы жогорку окуу жайлардын экономикалык ишмердүүлүгү.

Изилдөөнүн методологиялык негизи: Илимий объективдүүлүк принциби, тарыхый салыштырмалуу, хронологиялык-тарыхый (системалык),

тарыхый-типологиялык, тарыхый-диахрондук изилдөө ыкмалардын биримдиги диссертациянын методологиялык негизин түздү.

Алынган жыйынтыктар жана алардын жанылыгы: Мурда жарыяланган эмгектердин негизинде, архивдик маалыматтарга таянуу менен эгемен Кыргызстандын жогорку билим берүүсүнүн экономикалык тарыхы изилдөөгө алынды жана бул маселеге байланыштуу архивдик документтер алгачкылардан болуп илимий айлампага киргизилди. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө Кыргызстандын көз карандысыздыгын алгандан кийинки мезгилдеги жогорку окуу жайларды финансылоодогу өзгөрүүлөр, окуу жайлардын экономикалык ишмердүүлүгүнө түздөн-түз тийешеси бар мамлекеттик-укуктук актылар менен ЖОЖдордун экономикалык ишмердүүлүктөрү боюнча топтолгон тарыхый булактык база тарыхыйлуулуктун негизинде илимий анализге алынды. Кыргызстандын көз карандысыз мамлекет болгондон кийинки жогорку кесиптик билим берүү системасындагы өзгөрүүлөргө алып келген трансформациялануу мезгилиндеги мамлекеттик эмес жогорку билим берүүчү окуу жайлардын калыптануусунун тарыхый өбөлгөлөрүнө жана алардын рыноктук мамилелердин негизиндеги ишмердүүлүктөрүнө анализ кылынды. Кыргызстандын көз карандысыздыкты алгандан кийинки мезгилдин 1991-2010-жылдар аралыгындагы жогорку окуу жайлардын дүйнөлүк билим берүү системасына интеграциялануусундагы экономикалык кызматташуусунун ЖОЖдордун экономикалык абалына тийгизген таасирине илимий баа берилди.

Колдонуу боюнча сунуштар: Изилдөөнүн негизинде чыгарылган илимий тыянактар билим берүү системасы боюнча жалпылоочу эмгектерде, изилдөөлөрдө, Кыргызстандын эгемендик доорундагы жогорку кесиптик билим берүү боюнча проблемаларын изилдөө иштеринде кеңири колдонууга сунуш кылынат.

Колдонуу тармагы: Диссертациялык изилдөөнүн процессинде топтолгон тарыхый булактык базанын негизиндеги илимий изилдөөнүн жыйынтыгы Кыргыз Республикасынын билим берүү системасындагы рыноктук мамилелер, экономикалык реформалар, экономикалык-финансылык ишмердүүлүктөрү боюнча анализдерди жүргүзүүдө, өлкөнүн билим берүү багыты боюнча стратегиялык пландарды, концепцияларды иштеп чыгууда көмөк бермекчи.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Абдиева Жээнбека Сейталиевича "Экономическая история системы высшего образования Кыргызской Республики (1991-2010 гг.)" на соискание ученой степени кандидата исторических наук 07.00.02 — отечественная история.

Ключевые слова: высшее образование, экономическая деятельность, образование, профессиональное, система, реформа, наука, независимость, международное, частное, финансовая деятельность, история.

Объект исследования — экономическая деятельность высших учебных заведений Кыргызстана в период независимости.

Предмет исследования — экономическая деятельность высших учебных заведений Кыргызской Республики в период независимости.

Методологическая основа исследования: Принципы научной объективности, исторический сравнительный, хронологический-исторический (системный), историко-типологический, историко-диахронный методы исследования составляют методологическую основу диссертации.

Полученные результаты и их новизна: на основе ранее опубликованных трудов и архивных данных был проведен анализ экономической истории высшего образования в Кыргызстане после обретения независимости. В рамках исследования впервые в научный оборот введены архивные документы, касающиеся финансирования высших учебных заведений Кыргызстана, а также рассмотрены изменения в экономической деятельности университетов, вызванные изменениями в законодательной и государственной политике. Были проанализированы исторические предпосылки формирования частных высших учебных заведений и их деятельность в условиях рыночных отношений. Также была дана научная оценка влиянию экономического сотрудничества высших учебных заведений Кыргызстана с мировой образовательной системой в период 1991-2010 гг.

Рекомендации по использованию: На основе полученных результатов исследования, научные выводы могут быть использованы в обобщающих работах и исследованиях по вопросам высшего образования Кыргызстана в период его независимости, а также в дальнейших научных исследованиях и разработках проблем высшего образования в стране.

Область применения. В процессе диссертационного исследования, на основе накопленной исторической источниковой базы, научные результаты могут быть полезными при проведении анализов рыночных отношений, экономических реформ и экономико-финансовой деятельности в системе образования Кыргызской Республики. Эти результаты могут оказать значительную помощь в разработке стратегических планов, концепций и программ в области образования страны, с учетом ее экономического контекста и нужд. Такие исследования являются важным вкладом в формирование будущей образовательной политики и могут быть использованы для выработки решений, направленных на улучшение экономического состояния образовательных учреждений, а также на оптимизацию их взаимодействия с мировыми образовательными системами и экономическими структурами.

ABSTRACT

Keywords: higher education institutions, economic activities, education, professional, system, reform, science, independence, international, private property, financial activities, history.

Object of Research: The economic activities of higher education institutions in Kyrgyzstan during the period of independence.

Subject of Research: The economic activities of higher education institutions of the Kyrgyz Republic during the period of independence.

Methodological Basis of the Research: The methodological foundation of the dissertation consists of the principles of scientific objectivity, historical comparison, chronological-historical (systemic), historical-typological, and historical-diachronic research methods.

Results and their Novelty: Based on previously published works and archival data, the economic history of higher education in independent Kyrgyzstan was examined, and related archival documents were introduced into scientific circulation for the first time. During the research, changes in the financing of higher education institutions after Kyrgyzstan gained independence were analyzed, as well as the economic activities of universities in relation to state-legal acts that directly affected their economic activities. The historical source base for the economic activities of higher education institutions was scientifically analyzed based on historical data. The dissertation also analyzed the historical prerequisites for the establishment of non-state higher educational institutions during the transformation period, as well as their activities based on market relations in the higher education system. The economic cooperation of higher education institutions in Kyrgyzstan and their integration into the global education system between 1991 and 2010, and the impact of this on their economic situation, was scientifically evaluated.